

SAMİR HƏSƏNOV

Lənkəran Dövlət Universitetinin aspirantu

MİR MEHDİ XƏZANININ "KİTABI-TARIXI-QARABAĞ" ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİNİN TEKSTOLOJİ TƏHLİLİ

Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixi üçün və müasir dövrdə sağalmaz bir yara halına gəlmiş Qarabağımızın tarixi üçün əhəmiyyətli bir mənbə olan Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsəri yetərinə tədqiq edilməmişdir. "Qarabağ-namələr" içərisində özünəməxsus yeri olan "Kitabi-tarixi-Qarabağ"ın AMEA Əlyazmaları İnstitutunda 5 nüsxəsi: B-518, M-195, B-3158, B-2044 və B-1917 şifrəli əlyazma nüsxələri mövcuddur. Bu nüsxələrdən sadəcə B-518 şifrəli əlyazma dili və üslubu olduğu kimi saxlanılmaqla ilk dəfə 1991-ci ildə prof. Nazim Axundov tərəfindən çapa hazırlandı. Digər dörd nüsxə haqqında isə demək olar ki, məlumat verilməmiş, sadəcə olaraq bu nüsxələrin kimlər tərəfindən və nə zaman köçürülməsi haqqında qısa məlumat verilmişdir. Mir Mehdi Xəzaninin salnaməsinin yazılma tarixi dəqiq deyildir. Lakin 1905-ci ildə üzü köçürülmüş B-1917 nömrəli nüsxədə qeyd olunur ki, əsər 1866-cı ildə yazılan bir əlyazmasından köçürülmüşdür. Aydın olur ki, Mir Mehdi Xəzaninin əsəri 1866-cı ildən mövcud olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, Mir Mehdi Xəzani tərəfindən yazılmış əsərin orijinal nüsxəsi günümüze kimi gəlib çatmamışdır. Ayrı-ayrı katiblər tərəfindən köçürülmüş nüsxələrdə bəzi qüsurlara və əksiklərə rast gəlmək olur ki, bu haqda geniş söhbət açacağıq.

"Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin əlyazma nüsxələrinin tekstoloji təhlilinə başlamamışdan əvvəl bu nüsxələrin quruluşu, köçürülməsi tarixi və katibləri haqqında qısa məlumat verməyi lazım bildik.

B-518 şifrəli nüsxə.

Keyfiyyət etibarilə başqa nüsxələrdən fərqlənən B-518 şifrəli nüsxədə müəllifin adı Axund-Seyid Mirmehdi ibn mərhum Mirhaşım bəy ibn Mirzə Məhəmmədbağır Musəvi Rəzəvi Qarabaği olaraq keçir. Əsərin adı isə bu nüsxədə "Tarixi-Qarabağ" dır. Köçürmə tarixi əlyazmada göstərilməmişdir. Lakin digər nüsxələrdəki səhvləri və çatışmazlıqları nəzərə alsaq bu nüsxənin onlardan daha əvvəl köçürüldüyünü söyləyə bilərik. Bu nüsxədə müəllif tərəfindən düzəlişlər aparılmış və redaktə olunmuşdur. Əlyazma məlum katib tərəfindən Platunovun 7 №-li fabrikində hazırlanmış kağıza şikəstə-nəstəliq (təhriri) xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın həcmi 108 vərəqdən, hər vərəq isə 15 sətirdən ibarətdir. Ölçüsü : 18x22 sm.-dir.

Mir Mehdi Xəzani "Kitabi-Tarixi-Qarabağ" əsərinin yazılması səbələrini B-518 şifrəli əlyazmanın dibachəsində (giriş) qeyd edir: "Məndən xahişmənd oldular ki, bir kitab məcmueyi-muxtəsər tərtib və təsnif edib və vazeh türki lisanına tərcümə qılıb yazam ki, Qarabağ vilayətinin qədim və cədid (yeni) övza və keyfiyyətləri və xəvanini-sabiqeyn (keçmiş xanların) mərhumin Pənah xan və İbrahim xan və Mehdiqulu xanın ənsab (nəsəb) və əhval və bəzi vəqaye (hadisələr) və hekayətləri və Rusiya dövləti ilə İran dövlətinin təlaqi-yi-əvayilərdə (ilk toqquşmalarda) vəqə olan bir para cəng və ədavətləri onda (kitabda) cəm və mündəric ola ki, həm mütaliə edənlər əhvali-vilayətə müttəli olub təhsili-bəsirət qıla və həm bu duaguyi-muxlisdən mütəzəkkir xatir olunmaq üçün yadigar qala. Əgərçi (baxmayaraq) həqir (mən) fi nəfsə özündə o ləyaqəti görməz idim və bu günə (belə) güzərişati-vəqaye (hadisələrin çatdırılması) təlif və təsnifini təzyii-ömr məhsul edib tərgiminə iqdām qılmaz idim və məəzalik (bununla belə) zəbani-türki, xü-

susən istilahatı-əhaliyi-Qarabağ tamam ba rəkik və binizam və ari əz bəlağəsti-hüsnikə-lam olduğu səbəbə hiç günə kitabət ki, şayəstəyi-hüzuri-ərbabi-mərifət (bilik sahibləri) ola əmələ gəlməz idi. Və əgər rəvaidi-hüsni-əlfaz və ibarəti-məri mənzur olunsə kitab müvafiqi-xahişi-talib birlə xalis türki olmaz idi. Lakin şul məxdumi-əzizim (mənim) xatiri-şərifləri ziyadə əziz olmaq üçün əmrindən təcavüz etmək əmri-müşkül olurdu (onların sözlərini qulaq ardına vurub saymamaq çox çətin bir iş olardı). Və bu mətalibi- tələbkəri olan bu nüsxə təlif və tərgimini həmin bu türki istilahatı-Qarabağı ilə təmənnə qılırdı. Təhriri-mavəqqə əhvalı lazım bir zəmmə bilib təgriminə (yazılmasına) şuru etdim (başladım). Ümid ki, mütaliə edənlər məayaibi (eyibləri, qüsurları) üçün bəndəni (məni) müatib etməyib (azarlamayıb) həqiqi əfv və məzur buyuralar.

Bu kitabça bir müqəddimə və iyirmi dörd fəsil və bir xatimə ilə itmamə (sona) yetişdi (4, 2a-2b).

M-195 şifrəli nüsxə.

Əsərin adı bu nüsxədə də "Tarixi-Qarabağ" olaraq keçir. Əlyazma əvvəldən naqisdir, ikinci fəsildən başlanır. Hicri tarixilə 1294-cü ildə (miladi 1877-ci il) Əhmədağa Vəkilovun xahişi ilə Azərbaycan dilində köçürülmüşdür. Katib öz adını əlyazmada qeyd etməmişdir. Şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Ümumi həcmi 140 vərəqdır. Ölçüsü : 18x23 sm.-dir.

Əlyazmanın 1-ci səhifəsindən 32-ci səhifəsinədək Mirzə Camal Qarabağının Qafqaz canişini Vorontsovun təklifi ilə, fars dilində qələmə aldığı "Tarixi-Qarabağ" əsərinin əlyazmasıdır. Həmin əlyazma da hicri 1294-ci ildə (miladi 1877-ci il) naməlum katib tərəfindən köçürülmüşdür.

Mir Mehdi Xəzaninin əsəri isə 36-cı vərəqdən başlanır. Naməlum səbəblərə görə 33-35-ci vərəqlər boş buraxılmışdır. Xəzani əsərinin 24 fəsildən ibarət olduğunu qeyd etsə də, bu nüsxədə katib əsəri 28 fəsilə bölmüşdür.

B-3158 şifrəli nüsxə.

Nüsxədə müəllifin adı Seyid Məhəmməd Mehdi ibn mərhum Seyid Mirhəşim Qarabağı olaraq keçir. Əsərin adı isə "Tarixi-Qarabağ"dır. Həsənəli Ağaxan Qarabağı tərəfindən hicri 13 ramazan 1272-ci ildə (miladi tarixilə 7 avqust 1880-cı il) şikəstə-nəstəliq (təhriri) xətti ilə Şuşada, Mirzə Camalın nəvəsi Məmməd bəy Rzaqulu oğlunun xahişi ilə azərbaycan-dilində üzü köçürülmüşdür. Həcmi 99 vərəqdır, cildi yoxdur. Ölçüsü : 17x22 sm.-dir.

Müəllifin müqəddimədə qeyd etdiyinə görə Mirzə Camal və Mirzə Adıgözəl bəyin və digər kitablar əsasında tərtib və təlif etmişdir. Əsəri isə "Asar ül-Camal" adlandırmışdır. Qaynaqların əksəriyyəti fars və rus dilində olduğu üçün əsərini azərbaycan dilində yazmışdır. Xəzani doğma torpağına bağlı olduğu kimi onun dilinə də bağlı olmuşdur. Bu haqda N. Quliyev qeyd edir: "Xəzani canlı xalq dilində yazıb-yaradan, xalqın zəngin yaradıcılıq çeşməsindən maya tutan bir sənətkar olmuşdur" (bax: N. Quliyev. Mir Mehdi Xəzani. əsərləri. Bakı 1989, s.8)

Xəzani əsərin müqəddiməsində belə deyir: -"Bu kitab bir müqəddimə, iyirmi dörd fəsil və bir xatimə ilə itmamə yetişdi" (5, 2 b).

Əlyazmanın katibi Həsənəli Ağaxan Qarabağının qeydinə əsasən həmin əlyazmanın təcili olaraq köçürüb, bitirmişdir. O, əlyazmanın sonunda Sədi Şirazidən bir beyt şərdə köçürmüşdür.

Qərəz nəqşist ke əz ma baz manəd,

Ke həsti ra nemibinəm bağai.

(tərcüməsi: Dünya fani olduğundan bunu yadigar olaraq yazdım.)

B-2044 şifrəli nüsxə.

“Asar ül-Camal” adlandırılan bu nüsxədə müəllifin adı Seyid Məhəmməd Mehdi ibn mərhum Seyid Mirhaşım Qarabaği olaraq keçir. Naməlum katib tərəfindən 25 rəbiül-axır 1298 –ci ildə (miladi aprel 1880-ci il) təhriri-(şikəstə-nəstəliq) xətti ilə köçürülmüş bu nüsxədə əsərin adı səhv olaraq “Asar ül-Camal” adlandırılmışdır. Çün ki, Mir Mehdi Xəzani Mirzə Camalın əsərindən istifadə etdiyini yazır, amma “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin Mirzə Camalın əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi olduğunu heç bir yerdə qeyd etməmişdir. Nüsxənin həcmi 147 vərəqdır. Ölçüsü : 17x22 sm.-dir.

Əsər bir müqəddimə iyirmi üç (iyirmi dörd olmalıdır-S.H) fəsil və bir xatimədən ibarətdir.

B-1917 şifrəli nüsxə.

Hicri 1322-ci ildə (miladi 1905/1906-ci il) köçürülmüş və yenə yanlış olaraq “Asar ül-Camal” adlandırılan bu nüsxədə müəllifin Seyid Məhəmməd Mehdi ibn mərhum Seyid Mirhaşım Qarabaği olduğu qeyd edilmişdir. Əlyazma naməlum katib tərəfindən azərbaycan-dilində nəstəliq xətti ilə (ilk iki vərəq təhriri xətti ilə) köçürülmüşdür. Nüsxə 83 vərəqdən ibarətdir ki, hər bir vərəqin ölçüsü də 19x24 sm.-dir.

Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin əlyazma nüsxələri haqqında qısa məlumat verdikdən sonra bu əlyazmaların tekstoloji təhlilinə nəzər salaq.

Xəzani kitabının müqəddiməsində Mirzə Adıgözəl bəyin və Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağnamə”lərinin yazılması haqqında məlumat verərək, bu kitab-lardan istifadə etdiyini yazır. Bu məlumatlar “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin əlyazma nüsxələrindən B-518 və B-3158 şifrəli nüsxələrdə keçir (4, 2b-3b; 5, 2b). Digər nüsxələrdə bu haqda məlumat verilmir.

Əsərin birinci fəsilində Xəzani Qarabağın təbii-coğrafi vəziyyəti, sərhədləri, şəhərləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, Qarabağda mövcud olmuş arxlardan istifadə qaydaları və perspektivləri haqqında da məlumatlar verir ki, bu məlumatlar B-518 və B-2044 şifrəli əlyazma nüsxələrində öz əksini tapmışdır (4, 3b- 6b ; 2, 4a-8b).

İkinci fəsildə Qarabağın qədim keçmişindən, Nuh tufanından başlayaraq Nadir şahın öldürülməsinə kimi olan tarixinin qısa xronikasını verməyə çalışmışdır. Burada Xəzani Nuh peyğəmbərin övladlarından olan Aranın Qarabağda məskən salması, ərəblərin Azərbaycana yürüşü, monqol yürüşləri, Səfəvilər dövləti zamanında Qarabağda əhalini vəziyyəti haqqında məlumatlar verir. Bu məlumatlar hər beş əlyazmada verilmişdir (4, 6b-9a ; 6, 36a-38b ; 5, 5b-7b ; 2, 9a-13a ; 3, 1a-3a).

Qarabağ xanlığının qurucusu Pənah xanın əsl-nəsəbi və xanlığın yaranması haqqında məlumatlar B-518, M-195 və B-1917 şifrəli əlyazmalarda üçüncü fəsildə (4, 9a-13b; 6, 39a-42b; 3, 3a-9a), B-3158 və B-2044 şifrəli əlyazmalarda isə ikinci fəsildə verilmişdir (37 ; 7b-10b; 2, 13b-19a).

Qarabağın xəmsə məliklərinin mənşəyi, onların Pənahəli xanla apardıqları müharibələr və ən son Pənahəli xan tərəfindən məğlub edilmələri haqqındakı məlumatlar da əlyazma nüsxələrində təfəsilatı ilə açıqlanır (4, 13b-17b; 6, 45b-47b; 5, 13a-14b; 2, 23b-26b; 35; 10b-14a). M-195 şifrəli əlyazmada Çiləbörd və Talış mahallarının məlikləri ilə Pənahəli xan arasında gedən müharibələr ayrı bir fəsildə verilir (6, 45b-47b).

Nadir şahın ölümündən sonra onu əvəz etmiş Adil şahdan Pənahəli xana fərman göndərilməsi və onun Qarabağda xan təyin olunması haqqındakı məlumatlar əlyazma nüsxələrin hər birində öz əksini tapır (4, 17b-19a ; 6, 42b-45b; 5, 10b-12b; 2, 19a-23b; 3, 14a-15a).

Bayat savaşından (1848-ci il) sonra Qarabağ xanlığının mərkəzinin düzgün seçilmədiyini, buna görə də Tərnəküt və Şuşa qalalarının inşa edilmələri, Məhəmməd Mədhəsən xan Qacarın Qarabağa hücumu və məğlub olmasının təsviri hər beş əlyazma nüsxəsində

eyni şəkildə verilmişdir (4, 19a-22b; 6, 47b-49a; 5, 16a-17a; 2, 29b-31a; 3, 15a-17a). Şuşa qalasının inşası və Məhəmməd Həsən xanın Qarabağa yürüşü hadisələri B-518 və B-1917 şifrəli əlyazma nüsxələrində eyni fəsildə verilərsə də, yerdə qalan M-195, B-3158 və B-2040 şifrəli əlyazma nüsxələrində isə ayrı fəsildə verilmişdir (6, 49a-53b; 5, 17a-19a; 2, 31a-35a).

Tarixi ədəbiyyatlara "Qızılqaya xəyanəti" olaraq daxil olmuş, Şəki xanı Hacı Çələbi xana qarşı ittifaqa girmiş Azərbaycan xanları Qarabağ xanı Pənahəli xan, Qaradağ xanı Kazım xan, Naxçıvan xanı Heydərqulu xan və Gəncə xanı Şahverdi xanın müttəfiqləri Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli tərəfindən əsir götürülməsi və Hacı Çələbi tərəfindən bu xanların azad edilməsi haqqında məlumatlar əlyazma nüsxələrdə eyni şəkildə təsvir olunur (4, 22b-24b; 6, 53b-54b; 5, 19a-20b; 2, 35b-38b; 3, 17a). B-1917 şifrəli əlyazma nüsxəsində isə katib səhvə yol verərək yeddinci fəslə iki dəfə təkrarlamış və fəsillərin ardıcılığı sıralamasını pozmuşdur (3, 17a).

Cənubi Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra Qarabağa yürüş edən Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın məğlub olması, hiylə yolu ilə İbrahimxəlil ağanı özü ilə Urmiyaya girov qismində aparması və Kərim xan Zəndlə Urmiyalı Fətəli xana qarşı ittifaqa girmiş Pənahəli xanın aqibəti haqqındakı məlumatlar hər beş nüsxədə verilmişdir (4, 24b-29b; 6, 54b-59a; 5, 20b-24b; 2, 38b; 3, 147a-22b). Lakin B-2044 şifrəli nüsxədə qeyd olunan hadisələr haqqındakı məlumatlar səhifələrin əksikliyi üzündən yarım-çıqdır. Çünki, naməlum səbəblərdən 38 və 47-ci səifələr arasındakı vərəqlər boş buraxılmışdır.

1763-cü ildə Pənahəli xanın vəfatından sonra oğlu İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə gəlməsi və onun hakimiyyəti zamanında baş vermiş hadisələr haqqındakı məlumatlar M-195, B-3158 və B-1917 şifrəli nüsxələrdə qeyd olunsa da (6, 59a-60a; 5, 24b-25b; 3, 22b-26a), B-518 və B-2044 şifrəli nüsxələrdə qeyd olunan hadisələr təsvir olunmamışdır. B-518 şifrəli nüsxədə 32a və 37b, B-2044 şifrəli nüsxədə isə 38b-47a vərəqləri arasındakı səhifələr boş buraxılmışdır. "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərində Xəzani İbrahimxəlil xanla qardaşı Mehrəli ağa arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə demək olar ki, verilmir.

Digər "Qarabağnamə" müəllifləri kimi Mir Mehdi Xəzani də nədənsə XVIII əsrin 70-80-cı illərində baş vermiş hadisələr; İbrahimxəlil xanın Naxçıvan xanlığına təşkil etdiyi yürüşlər, İbrahimxəlil xanın müttəfiqi II İrakli ilə Gəncə xanlığına hücumu, İbrahimxəlil xanla Qubalı Fətəli xan arasında baş verən ədavətlər və qubalı Fətəli xanın Qarabağa talanedicisi yürüşləri və s. hadisələr demək olar ki, təsvir etməmişdir.

Mir Mehdi Xəzani kitabında Ağa Məhəməd xan Qacarın İranda siyasi səhnəyə çıxması, Cənubi Azərbaycan xanlarını özündən asılı hala salmasından sonra 1795-ci ildə Qarabağa, Şuşa qalası üzərinə birinci yürüşü və məğlub olub geri qayıtması haqqında təfəssilatı ilə söhbət açmışdır. Bu məlumatlar "Kitabi-tarixi-Qarabağ" ın M-195, B-3158 və B-2044 şifrəli əlyazma nüsxələrdə öz əksini tapsa da (6, 60a-65b; 5, 25b-29b; 2, 47a-56a), B-518 və B-1917 şifrəli əlyazma nüsxələrində bu məlumatlar yoxdur. Çünki, B-518 şifrəli əlyazma nüsxəsində 32a-37b vərəqləri arasındakı səhifələr boş buraxılmış, B-1917 şifrəli əlyazma nüsxəsinə isə bu məlumatlar naməlum səbəblərdən daxil edilməmişdir.

1796-cı ildə general Zubov başda olmaqla rus qoşunlarının Azərbaycana soxulması və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın oğlu Əbulfət ağanı onun yanına göndərməsi haqqında qeyd edən Xəzani, general Zubova təşkil olunmuş sui-qəsd haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Təkcə B-1917 şifrəli əlyazma nüsxəsində təsvir olunmayan bu hadisələr digər nüsxələrdə öz əksini tapmışdır (4, 37b-40b; 6, 65b-68b; 5, 29b-31b; 2, 56a-60b).

1796-cı ildə II Yekaterinanın ölümündən sonra rus qoşunlarının Azərbaycana tərk etməsindən sonra 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa, Şuşa qalası üzərinə ikinci yürüşü, Qarabağda bu dövrdə baş vermiş güclü qıtlıq, aclıq və quraqlığın olması, İbrahimxəlil xanın Baləkənə getmək məcburiyyətində qalması, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşa qalasına daxil olub burada qırğınlar törətməsi və sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi haqqındakı məlumatlar "Kitabi-tarixi-Qara-bağ"ın hər beş nüsxəsində təfəsilatı ilə açıqlanır (4, 41a-44b; 6, 68b-70b; 5, 31b-34b; 2, 60b-64b; 3, 26a-31a). B-195 şifrəli əlyazma nüsxəsində Ağa Məhəmməd şah Qacarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ayrıca bir fəsildə geniş bir şəkildə izah olunur (6, 68b-70b).

Mir Mehdi Xəzani Şuşada Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu, "Batmanqılinc" ləqəbli Məhəmməd bəyin Qarabağda hakimiyyəti ələ keçirmək istəməsi, İbrahimxəlil xanın vəziri və dahi Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin edam edilməsi haqqında çox maraqlı məlumatlar verir ki, bu məlumatlar əlyazma nüsxələrin hər birində təsvir olunmuşdur (4, 44b-49b; 6, 73b-80b; 5, 34b-40b; 2, 64b-74a; 3, 31a-34b).

Təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda İranda gedən siyasi hadisələri "Kitabi-tarixi-Qarabağ" da şərh etməyə çalışan Mir Medi Xəzani Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra (1797) onu əvəz etmiş Fətəli şahın hakimiyyətə gəlməsi, İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət ağanı və qızı Ağabəyim ağanı İran sarayına göndərmək məcburiyyətində qalması və s. məlumatlar əlyazma nüsxələrdə təfəsilatı ilə izah olunur (4, 50a-51a; 6, 80b-81b; 5, 40b-41b; 2, 74a-76a; 3, 34b-35b).

II İrəklinin ölümündən sonra Gürcüstanda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, general-mayor Lazarev başda olmaqla rus qoşunlarının Gürcüstana yerləşməsi və Gürcüstana qarətçi basqınlar edən ləzgi qoşunları ilə müharibələr, 1803-cü ildə Sisianovun Gürcüstanda hakimiyyəti ələ alması, gürcü şahzadələrinin zorla Rusiyaya sürgün edilməsi, Sisianovun Car-Balakənə qoşun yeritməsi və Azərbaycanın işğalına başlaması haqqındakı məlumatlar təhrif olunaraq dövrün ideolo-giyasına uyğun bir şəkildə əlyazma nüsxələrində təsvir olunur (4, 51a-56a; 6, 81b-85a; 5, 41b-45b; 2, 76a-83a; 3, 35b-38b). Bu məlumatlar B-518 şifrəli əlyazma nüsxəsində ayrıca bir fəsildə verilsə də fəsil nömrələnməmişdir.

Həç bir "Qarabağnamə" müəllifinin milli ruhda izah etməyə cürət etmədiyi Gəncə qətləmi, gəncəli Cavad xanın qəhrəmanlıq dastanı, Gəncədə rus "vandalizmi", Cavad xanın və oğlu Hüseynqulu ağanın qəddarcasına öldürülməsi və s. hadisələr Mir Mehdi Xəzaninin kitabında təfəsilatı ilə verilmişdir. Qeyd olunan məlumatlar əlyazma nüsxələrin hər birində, olduğu kimi öz əksini tapmışdır (4, 56a-57b; 6, 85a-87a; 5, 45b-50b; 2, 83a-85a; 3, 38b-48a).

Rusiya-İran müharibəsinin başlanması, İrəvan xanı Məhəmməd xanın və Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın İrəvan qalasına sığınmaları, rus qoşunu ilə İran qoşunu arasında Eçmiədzin (Üçkilə) yaxınlığında baş verən döyüşlər, İran şahı Fətəli şahın dəstəyi ilə gürcü şahzadələrinin ruslara qarşı qiyamı, Sisianovun İrəvan qalasına hücumu və məğlub olaraq Gürcüstana qayıtması haqqındakı hadisələr B-3158 şifrəli əlyazma nüsxəsində verilməsə də, digər nüsxələrdə geniş şərh olunur (4, 57b-61b; 6, 87a-90b; 2, 85b-90b; 3, 40a-42b).

Rus generalı Sisianovun və İran şahı Fətəli şahın Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana elçilər göndərərək onu itaətə "dəvət" etmələri, İbrahimxəlil xanın İranla müqayisədə Rusiyaya üstünlük verməsi səbəbləri, İbrahimxəlil xanın övladları arasında baş vermiş ədavətlər, İbrahimxəlil xanın və kürəkəni Şəki xanı Səlim xanın Rusiya dövləti ilə Kürəkçay müqaviləsini (1805) imzalamaları və hər iki xanlığın Rusiyadan asılı hala düş-

məsi haqqında Mir Mehdi Xəzani təfəsilatı ilə məlumat verir ki, əsərinin əlyazma nüsxələrində bunlar öz əksini tapmışdır (4, 62a-65b; 6, 90b-93a; 5, 51a-52b; 2, 90b-93b; 3, 42b-45b).

Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra İran şahı Fətəli şahla İbrahimxəlil xan arasında olan münasibətlər, Abbas Mirzənin başçılığı altında İran qoşununun Qarabağa yürüşü və məğlub olmaları, Şuşa qalasında Əbülfət ağaya meyilli olan iranpərəst feodalların fəallaşması, Şamaxı xanı Mustafa xanın Rusiya dövlətindən asılılığı qəbul etməsi haqqında olan bu fəsil əlyazma nüsxələrdə tam təfəsilatı ilə verilir (4, 75a-83b; 6, 90b-102b; 5, 53a-61a; 2, 93b-105a; 3, 46a-53a).

Xəzani İbrahimxəlil xanın İran qoşunlarında müdafiə olunmaq üçün ruslardan yardım istəməsi, Şamaxı xanlığın tutulmasından sonra rusların Bakını tutmaq üçün hərbi əməliyyatlara başlamaları, İbrahimxəlil xanın oğlu Məhəmməd həsən ağanın vəfat etməsi, general Sisianovun bakılı Hüseyinqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən Bakıda öldürülməsi haqqında məlumatları təfəsilatı ilə "Kitabi-tarixi-Qarabağ" da şərh edir ki, əlyazma nüsxələrdə bu məlumatlar öz əksini tapmaqdadır (4, 81a-83b; 6, 102b-111a; 5, 61a-70a; 2, 105a-116a; 3, 53b-63a).

Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir və Əhməd bəy Cavanşirin öz kitablarında İbrahimxəlil xanın ruslar tərəfindən qəddarcasına öldürülməsini qeyd etməsələr də Xəzani rusların bu qəddarlığını çəkinməyərək təfəsilatı ilə yazır. İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən sonra varisi və vəliəhdi Mehdiqulu ağanın xanlıq taxtına oturmaı və ona rus imperatoru I Aleksandr dan xanlıq fərmanın göndərilməsi, Mehdiqulu xanla mayor Lisaneviç arasında ədavət düşməsi haqqında Xəzani olduqca dolğun və obyektiv məlumatlar verir ki, digər "Qarabağnamə" lərdə biz bunun şahidi olmuruq. Qeyd olunan məlumatlar "Kitabi-tarixi-Qarabağ"ın hər beş əlyazma nüsxəsində təhrif olunmadan verilir (4, 83b-90a; 6, 111a-116b; 5, 75b-79b; 2, 116a-123a; 3, 63a-65a).

Mir Mehdi Xəzani "Kitabi-tarixi-Qarabağ" da Mehdiqulu xanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra qardaşı oğlu (Məhəmməd həsən ağanın oğlu) Cəfər qulu ağanın qiyam qaldırmasını, lakin məğlub olaraq İrana qaçmasını təfəsilatı ilə şərh edir. Bununla yanaşı Xəzani, 1804-1813-cü illər birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanında baş vermiş döyüşlər haqqında ətraflı məlumat verir. O, 1806-1812-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən söhbət açsa da, bu hadisələrə olduqca səthi yanaşır (4, 90a-93b; 6, 116b-121a; 5, 75b-79b; 2, 123a-128b; 3, 63a-65a).

Birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı İran qoşunları tərəfindən vuruşan İrəvan xanı Hüseyin xanın ruslara məğlub olması, Aslandüz döyüşü, İran qoşunlarının məğlubiyyəti və Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi istiqamətində Rusiya və İran dövlətləri arasında imzalanan Gülüstən müqaviləsi haqqındakı məlumatlar "Kitabi-tarixi-Qarabağ"ın əlyazma nüsxələrində öz əksini tapmaqdadır (4, 93b-96a; 6, 121a-124a; 5, 79b-82b; 2, 128b-131b; 3, 65a-71a). B-1917 şifrəli əlyazma nüsxəsində yuxarıda qeyd olunan hadisələrin daxil olduğu iyirmi üçüncü fəslin başlığı verilməmişdir (3, 65a). B-518 şifrəli əlyazma nüsxəsində isə 22 və 23-cü fəsillərin çatışmaması yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisələrin təsvirində çatışmazlıqlara səbəb olur.

Nəhayət Xəzani "Kitabi-tarixi-Qarabağ" ın sonuncu fəslini 1826-1828 ci illər ikinci rus-İran müharibəsinə həsr etmişdir. Bu fəsildə İran qoşunlarının Gülüstən müqaviləsini pozaraq Şimali Azərbaycana daxil olması, Mehdiqlulu xanın İran qoşunlarına tərəf keçməsi, Talışda və Şamaxıda ruslara qarşı baş vermiş üsyanlar, Abbas Mirzə başda olmaqla İran qoşunlarının Şuşanı mühasirəyə alması, Şəmkir və Gəncə döyüşlərində İran qoşunlarının məğlub olması, Rus qoşunlarının Cənubi Azərbaycana daxil olması, İran qoşunlarının məğlub olması haqqında məlumat verən Mir Mehdi Xəzani əsərini

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması (1828) ilə sona çatdırır (4, 96a-103a; 6, 83a-92a; 2, 131b-139b; 3, 71a-77a).

Əsərinin xatiməsində (sonluq) Xəzani, Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın və Mehdiqulu xanın hakimiyyətləri zamanında Qarabağda inşa olunmuş memarlıq abidələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar verir ki, bu məlumatlar da əlyazma nüsxələrdə öz əksini tapmaqdadır (4, 103a-108a; 6, 131b-136a; 5, 92a-99a; 2, 139b-147a; 3, 77a-83b).

Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-Tarixi-Qarabağ" əsrinin əlyazma nüsxələrinin tekstoloji təhlilini apardıqdan sonra çox maraqlı faktlarla rastlaşırıq. Əsərin üç nüsxəsi B-518, B-2044 və B-3158 şifrəli nüsxələri dil və üslubuna görə bir-birindən fərqlənməyən nüsxələrdir. Yerdə qalan "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin yuxarıdakı üç nüsxədən bir qədər dil və üslub cəhətdən fərqlənirlər. Bunlar M-195 və B-1917 şifrə altında saxlanılan əlyazma nüsxələrdir. Əhatə etdiyi tarixi zaman baxımından nüsxələr arasında fərq yoxdur. Əlyazma nüsxələrinin beşində də Qarabağın qədim keçmişindən başlayaraq, əsasən Pənah xanın Qarabağ xanlığının əsasını qoymasından (1747-ci il) Türkmənçay müqaviləsinə (1828-ci il) kimi olan dövrü əhatə edir. Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin iki nüsxədə B-2044 və B-1917 şifrəli nüsxələrdə "Asar ül-Camal" adlandırılması bu əsərin Mirzə Camalın əsərinin fars dilindən tərcüməsi olduğu mənasına gələ bilməz. Çün ki, Mir Mehdi Xəzani B-518 şifrəli nüsxənin müqəddiməsində qeyd edir: - "1847 tarixi məsihiyyətdə ondan (yəni Mirzə Camaldan-S.H) sərdari-sabiqi-məmaliki-sənaeyi-Qafqaziyyə general-adyunfanter sahibi-ənvayi-həmayilat knyaz qraf Mixail Semyonoviç Voronsov əhvalati-xəvanini-sabiqəni xahiş buyurmuşdu. Mirzə Camal dəxi onun fərmayişinə görə əhvalati-Qarabağı və parəyi-vəqayei-xəvanini-mərhumani-mütəfərriqədən müfəssəl edib ona mərgum və mərsul qılmışdı. Onun köhnə və farris nüsxəcatı mütəfərriqə mənim yanımda hazır idi. Mirzə Adıgözəl dəxi, Rusiya hakimlərinin bəziləri ondan xahiş etməyinə görə o, da yenə bir para güzərişə və vəqayei ki, məzkur xanların əsrlərində Qarabağda və Gəncə və Tiflis və Şirvanatda vəqə olmuşdu, bir kitabça tərtib edib yazmışdı. Onun həm surəti yanımda var idi və bunlardan əlavə təvərix-qədimlər həm mövcud idi. Bu kitabı onlardan məxuz və mərqum edib tərcümə və təlif etdim. Ümid ki, xilafı olmaya. İnşallah təala".

Buradan bir daha aydın olur ki, Mir Mehdi Xəzani əsrini yazarkən Mirzə Camalın, Mirzə Adıgözəlbəyin Qarabağ tarixləri ilə yanaşı Qarabağın keçmişinə dair digər kitablardan da istifadə edərək əsərini yazmışdır.

Mərhum tarixçi Ə. Hüseynzadə Mir Mehdi Xəzaninin əsərinə böyük əhəmiyyət verərək qeyd edirdi ki, "Xəzaninin əsəri Mirzə Adıgözəlbəydən sonra, Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsərdir" (1, 134).

Sonra alim "Kitabi-tarixi-Qarabağ"ı "Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsər" adlandırmasını belə izah edirdi: "Azərbaycan dilində ilk tarixi əsər Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sidir (1845). Lakin dili çox qəliz ərəb, fars kəlmələri ilə dolu və səcli (qafiyəli nəsr) olduğundan Xəzaniyə nisbətən çox çətin anlaşılır" (1, 134).

Görkəmli alim Ş. Fərzəlibəyli "Труд Мир Мехди Хазани "Китаби-тарихи-Гарабар" как ценный источник по истории Карабахского ханства" adlı məqaləsində "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin əhəmiyyəti haqqında qeyd edir: "Mir Mehdi Xəzaninin "Kitabi-tarixi-Qarabağ" əsərinin "Qarabağnamələr" içərisində xüsusi yeri vardır. Əsərin bəzi yerləri, təbii ki, başqa kitablardan, o cümlədən Mirzə Adıgözəl bəy və Mirzə Camalın salnamələrindən əxz olunmuşdur, lakin həmin əsərləri müqayisəli tərzdə oxuyan və araşdıran oxucu onların arasındakı fərqləri asanlıqla görə bilər. Mir Mehdi Xəzani öz kitabında Qarabağın ərəzisi, əhalisi, tarixi binaları, qarabağlıların sosial-iqtisadi

di vəziyyəti və o məkanın siyasi mənzərəsi barədə orijinal fikirlər deməyə çalışmış və əksər halda buna müvəffəq olmuşdur. Bu fikirlər, zənnimizcə Qarabağın xanlıqlar dövrü tarixini daha ətraflı araşdırmağa kömək edəcəkdir”(7, 123).

Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərinin əlyazma nüsxələrinin tekstoloji təhlilini apardıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, əsərin orijinal əlyazma nüsxəsi günümüzə kimi gəlib çatmasa da, müəllifin (yəni Xəzaninin) Qarabağın xanlıqlar dövrü ilə bağlı şərhləri və məlumatları mövcud əlyazma nüsxələrində öz əksini tapmaqdadır. Bu məlumatlar Qarabağın xanlıqlar dövrü tarixinin araşdırılmasından ötrü olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə Ə. “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı”. Bakı, 1967.
2. Mir Mehdi Xəzani. “Asar ül-Camal” (“Tarixi –Qarabağ”) AMEA Əlyazmaları İnstitutu. B-2044 şifrəli inventar.
3. Mir Mehdi Xəzani. “Asar ül-Camal” (“Tarixi-Qarabağ”) AMEA Əlyazmaları İnstitutu. B-1917 şifrəli inventar.
4. Mir Mehdi Xəzani. “Kitabi-tarixi-Qarabağ” AMEA Əlyazmaları İnstitutu. B-518 şifrəli inventar.
5. Mir Mehdi Xəzani. “Tarixi-Qarabağ” AMEA Əlyazmaları İnstitutu. B-3158 şifrəli inventar.
6. Mir Mehdi Xəzani. “Tarixi-Qarabağ” AMEA Əlyazmaları İnstitutu. M-195 şifrəli inventar.
7. Фарзалиев Ш. Ф. “Труд Мир Мехди Хазани “Китаби-тарихи-Гарабаг” как ценный источник по истории Карабахского ханства”. Сб. статей : “Кюрекчайский договор-200”, Баку, 2005. сс. 114-124.

САМИР ГАСАНОВ

Лянкяран Государственный Университет

ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РУКОПИСНЫМ ЭКЗЕМПЛЯРАМ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МИР МЕХТИ ХАЗАНИ «КИТАБИ-ТАРИХИ-КАРАБАХ».

Одним из важнейших источников при исследовании истории Азербайджана и эпохи Карабахских ханств, которая является актуальной темой сегодняшнего дня, это произведение Мир Мехти Хазани «Китаби-тарихи-Карабах» (Книга истории Карабаха). Среди произведений написанные про Карабахские ханства «Китаби-тарихи-Карабах» занимает особое место и в B-518, M-195, B-3158, B-2044 и B-1917. Среди этих рукописных экземпляров, только рукопись под шифром B-518 было напечатана в 1991-м году. В издании были соблюдены язык и стиль произведения. Если просмотреть историю исследования произведения «Китаби-тарихи-Карабах», то можно прийти к выводу, что произведение не было достаточно исследовано. Оригинальная версия произведения, написанная от руки Мир Мехти Хазани, не дошло до наших дней. В экземплярах, написанных от руки различных писарей, имеются некоторые недостатки и изъяны.

В этой статье, мы впервые попытались дать текстологический анализ рукописным экземплярам произведения «Китаби-тарихи-Карабах», сохранявшиеся в Институте рукописи НАНА.

SAMIR HASANOV
Lankaran State University

**TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF THE MANUSCRIPTS "KİTABİ-TARİXİ-QARABAĞ"
BY MİR MEHDİ KHAZANİ.**

"Kitabi-tarixi-Qarabağ" by Mir Mehdi Khazani is one of the important sources for the researches on the history of Azerbaijan and khans period of Karabakh which is actual problem today. "Kitabi-tarixi-Qarabağ" which is special among "Karabakhname"s (book of Karabakh) has five manuscripts copies in ANSA, The Institute of Manuscripts coded as: B-518, M-195, B-3158, B-2044 and B-1917. Out of all the manuscripts, only the B-518 code numbered copy is published in 1991 keeping the original language and style. Considering the history of researches are not adequate. We do not have the original manuscript written by Mir Mehdi Khazani himself. There are some mistakes and missing parts in the manuscripts copied by others. In the article, we tried for the first time the textological analysis of the manuscripts in ANSA, The Institute of Manuscripts.

Rəyçilər: t.e.d.T.T.Mustafazadə, t.e.d.A.C.İsgəndərov.

Lankaran Dövlət Universitetinin humanitar və pedaqoji elmlər fakültəsinin Tarix-fəlsəfə kafedrasının 10 dekabr 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06).